

УДК 378(091):93

І. А. СЕЛИЩЕВА

аспірант

Криворізький державний педагогічний університет

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У XX СТОЛІТТІ

У статті розглянуто особливості розвитку історичної освіти в Радянській Україні впродовж XX ст. Наголошено, що на його розвиток впливали події, які відбувалися в політичному, соціально-економічному й духовному житті радянського суспільства. Зроблено акцент на тому, що саме державна ідеологія, керуючись партійними постановами, визначала напрям розвитку.

Відзначено особливу роль історичної освіти в Радянському Союзі, тому що вона посідала ключове місце у формуванні громадянської позиції молодого покоління, становленні його ціннісних орієнтацій. Вказано позитивні та негативні зміни, які відбулися в Україні в окреслених хронологічних межах.

Ключові слова: історія, освіта, історична освіта, вища освіта, зміст освіти, ідеологія держави, радянське суспільство.

Задля розуміння сучасних тенденцій у системі історичної освіти України є потреба звернутися до аналізу її розвитку в ретроспективі. Особливо суперечливим для оцінювання наслідків тих змін, що відбулися, є радянський період в історії України, коли політика та ідеологія визначали напрям розвитку й впливали на появу наукових концепцій. Відповідно, дослідження особливостей розвитку історичної освіти за радянських часів дає можливість детальніше його переосмислити, зрозуміти підґрунтя, на якому побудована сучасна система історичної освіти, і тим самим прискорити нові тенденції розвитку, що виявляються у формуванні нового змісту історичної освіти, а разом із цим написання нових навчальних планів, програм, підручників з історії України тощо.

Вітчизняною наукою накопичено певний досвід вивчення окресленого питання. Серед учених, які ґрунтовно чи поаспектно досліджували особливості формування змісту вищої історичної освіти в радянський період, аналізували його еволюцію крізь призму партійних постанов, слід назвати таких, як: О. Борецько, С. Буряк, Н. Венцева, М. Коваль, О. Погребна, М. Пантук, В. Петриків та ін.

Окрему групи становлять дисертаційні роботи російських науковців, в яких здійснено аналіз стану радянської історичної освіти загалом, без розмежування за локальним показником і за відмінностями в змісті навчання національних компонентів історії (Г. Аллабердіна, А. Колосков, К. Умшаєва та ін.).

Отже, на сьогодні розвиток історичної освіти в Україні радянського періоду, її ролі та місця в національній історії й освіті залишається актуа-

льною проблемою попри те, що її окремі аспекти науковці аналізували неодноразово, тому, на нашу думку, варто більш детально зупинитися на ній.

Мета статті – схарактеризувати процес розвитку історичної освіти в Україні в радянський період (1917–1991 рр.).

Суспільно-політичні зміни на початку ХХ ст. зумовили створення нової державної моделі – радянської, яка сприяла будівництву соціалістичного суспільства в СРСР, до складу якого входила Україна як одна з його республік – УРСР. Зміна політичного режиму вимагала й відповідних змін у системі навчання та виховання, відтак ішлося про нові світоглядні, наукові й соціальні настанови. Зокрема, російська дослідниця Г. Аллабердіна звертає увагу на те, що концептуальний підхід до проблем народної освіти в новій державі, а саме курс на тісний зв'язок школи з політикою, сформувався під впливом ідей В. Леніна (1918 р.) [1].

У Радянському Союзі історичній освіті була відведена особлива роль тому, що саме вона посідає ключове місце у формуванні громадянської позиції молодого покоління, становленні його ціннісних орієнтацій. У зв'язку із цим було розроблено зміст дисциплін суспільствознавчого циклу, спрямованих на формування в молоді революційного світосприйняття та матеріалістичного розуміння законів розвитку суспільства. Стосовно цього науковець М. Коваль зауважує, що історичні дисципліни зазначеного періоду «розглядали як вельми придатний засіб політико-ідеологічного впливу на формування народної свідомості в напрямі, необхідному партійному керівництву» [7, с. 3]. Тож історична освіта, як і загалом соціально-гуманітарна, була заідеологізована й неконкурентоспроможна, адже зміст історії як дисципліни перебував під пильним контролем партійно-державних органів.

Однак, в 1917–1920 рр., в умовах національних змагань (Центральної Ради, Гетьманату, Директорії), формування змісту вищої історичної освіти відбувалося на національних засадах (відкриття українських шкіл, обов'язкове вивчення української мови, історії та географії України, введення національного компонента в зміст освіти). Так, вчена Н. Венцева наголошує, що «під час Української революції 1917–1921 рр. відбулося перетворення державних педагогічних вищих навчальних закладів на осередки національної освіти українознавчої орієнтації, що забезпечувалося створенням відповідної нормативно-правової бази» [5, с. 22]. Отже, освітні пріоритети перших українських урядів, попри їх суперечності, дали могутній поштовх національно-освітньому відродженню українського народу. Однак, уже після 20-х рр. ХХ ст. історію припинили викладати як окремий предмет, натомість у школах упроваджували програму із суспільствознавства, до складу якої були інтегровані такі дисципліни: історія соціалізму, історія праці, історія мистецтва, проте передбачалося також вивчення й найважливіших подій з історії України [4, с. 25].

В основу суспільствознавчої освіти, до складу якої входила історична освіта, було покладено ідеологічний монізм, а саме: марксистсько-

ленінське вчення, що розглядали як універсальну основу для пояснення соціально-політичних явищ і процесів. Замість історичного минулого предметом вивчення суспільних дисциплін стала сучасність, частину навчального матеріалу вилучали з програм, зникала систематичність у баченні й оцінюванні історичного процесу. У цей час надзвичайно активно застосовували регресивний метод вивчення минулого (від сучасності до витоків). Фахова підготовка в процесі викладання історичних дисциплін відбувалася «з акцентом на історію Росії, її культуру, економіку, політику. Тривав процес ідеологізації й політизації навчально-виховного процесу. Такі дисципліни, як історичний матеріалізм, історія соціалістичної думки в Україні і Росії, історія соціалізму, політична економія, політична освіта та інші забезпечували ідеологізацію навчання і професійної підготовки майбутніх учителів історії» [4, с. 25]. Так починалася доба «радянзації» як усієї народної освіти в цілому, так і викладання історії зокрема.

Однак, були й позитивні зрушення. Серед них науковці (Г. Аллабердіна, Н. Венцева та ін.) відзначають, насамперед, прагнення до органічного поєднання теорії й практики в процесі підготовки вчителів історії та орієнтацію на посилення практичної підготовки, яка полягала в зміцненні зв'язку навчання з виробничою працею та громадським життям країни. Вийшли у світ праці, присвячені питанню об'єктивного бачення проблеми, що заклали підґрунтя для подальшого їх вивчення. Зокрема, В. Вернадський у 1938 р. першим висловив думку про можливість викладання історії в початковій школі [5, с. 22; 1].

Радянська історична освіта часів Другої світової війни мала свої характерні особливості. У цей період життєдіяльність країни відбувалася в умовах військового стану. Відповідно вносили корективи в зміст історичних курсів. Відбувся перерозподіл навчального навантаження при вивченні окремих тем, внесено в програми та підручники додаткові підтеми, які сприяли формуванню патріотичних поглядів учнів, вихованню любові до своєї соціалістичної Вітчизни та ненависті до її ворогів [8].

Після Другої світової війни в СРСР виникла потреба в перерозподілі змісту історичної науки, а отже, й історичної освіти. Серед причин, які зумовили цей інтерес, дослідник В. Петриків називає критичну оцінку дійсності (перебування радянських військ на території європейських держав) та посилення патріотичних настроїв і громадянської свідомості (боротьба з фашистською агресією). Утримувати єдність радянського суспільства керівництву партії стало складніше, тому на нараді ЦК КП(б)У (квітень, 1947 р.) було прийнято рішення, яке ґрунтується на періодизації вчення Маркса-Леніна-Сталіна про соціально-економічні формації. Науковець констатує, що «наслідком такої легітимізаційної програми, наві'язаної партійним керівництвом, стала тотальна денаціоналізація й радянська «національних історій», насамперед української, котру прагнули представити на маргінесі великоросійської минувшини як низку побіжних епізодів чи окремих фрагментів» [11].

Повоєнний період розвитку науки й культури супроводжувався прийняттям низки нормативно-правових актів, що відображали владну політику в цих галузях. Зокрема, у царині історії були прийняті постанови, спрямовані на уніфікацію наукових підходів до історичних досліджень, розробки навчальних планів та програм для середньої й вищої школи. Так, у постанові ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (серпень, 1947 р.) зазнали критики видання з історії України, які були опубліковані на той час. Поряд з цим нав'язувалося бажане бачення змісту історії, яке мало стати обов'язковим для науковців та викладачів історії [2, с. 31; 10, с. 416].

Відтепер у всіх навчальних закладах УРСР особливу увагу приділяли історії СРСР, водночас викладання національної історії обмежувалося. Саме зниження уваги до вивчення національної історії й посилене вивчення радянської історії мало на меті формування радянської людини, позбавлення громадян відчуття національної ідентичності, формування радянської свідомості. Надалі, до кінця 40-х рр. XX ст., термін «історія України» підмінюється поняттям «історія Української РСР», яке проіснувало до кінця 80-х рр. XX ст., кількість навчальних годин на вивчення історії УРСР поступово скорочувалась [3, с. 183]. Надалі з історії України взагалі зникають цілі історико-культурні шари, а місце історичних знань посідають спрощені й ідеологічно заангажовані факти. Учених-істориків, які із цим не погоджувалися, звинувачували в «буржуазному націоналізмі» та відстороняли від науки.

Науковці звертають увагу на значення історичних факультетів, зокрема, кафедри марксизму-ленінізму. Так, вчена С. Буряк, посилаючись на архівне джерело, пише, що «кафедри марксизму-ленінізму виконували велику державну та партійну справу. Від їх роботи залежало успішне виховання молоді в дусі радянського патріотизму, стійкості, готовності долати будь-які труднощі та перешкоди в ім'я комуністичних ідей» [цит. за 3, с. 180].

Постанови ЦК ВКП(б), ЦК ВКП(б)У (1951 р.) лише посилили ідеологічний контроль за суспільствознавцями взагалі та істориками зокрема, а відповідальність за стан викладання суспільних наук у вищій школі, наукову роботу й підготовку кадрів було покладено на місцеві партійні органи. Дослідник О. Борейко звертає увагу на те, що значний вплив на історичну науку та освіту в УРСР мали «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією» (1954 р.), прийняті вже після смерті Й. Сталіна. Цей партійний документ мав директивний характер для всіх партійних, державних органів, для установ науки, культури, навчальних закладів, містив офіційні оцінки всього історичного розвитку України від найдавніших часів до сучасності [3, с. 31]. Згідно із цим документом, суспільствознавці мали виконувати роль коментаторів політичних рішень партії. Продовжуючи цю тезу, Н. Венцева узагальнює, що впродовж 1932–1959 рр. дидактичне наповнення історичних дисциплін «зводилося до висвітлення суспільно-економічних формацій та пояснення механізму їх зміни як революційного руху

на основі марксизму-ленінізму й атеїзму (“Історія філософії, діалектика та історичний матеріалізм”, “Історія марксизму-ленінізму” та ін.)). Також вчена звертає увагу на поширення ідей виховального навчання; згортання українізацій поряд з посиленням русифікація, введення курсу «Історія СРСР» [5, с. 31].

Отже, ідеологічний вплив на студентів і викладачів університетів у зазначений період був невід’ємною складовою розвитку історичної освіти й у цілому охоплював усі галузі життя. Дослідниця О. Погребна в цьому контексті зазначає, що «історики зазнавали переслідувань за найменше відхилення від офіційної лінії, були змушені всіляко пропагувати успіхи радянського ладу, доводити його історичну зумовленість, вихваляти його перспективність». Провідними ставали кафедри суспільних дисциплін, а кафедри історії УРСР було скасовано [12, с. 13–14].

Певні зміни відбулися в змісті історичних дисциплін після смерті Й. Сталіна. У постанові ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» його було звинувачено в порушенні ленінських принципів управління державою, масових репресіях, вказувалося на серйозні помилки. Зміни, які вносили до програм і підручників поряд з існуючим перенавантаженням змісту та поданням другорядного матеріалу, мали на меті скасування наслідків культу Сталіна, робили спроби об’єктивного відображення історії радянського суспільства [8]. Кафедри історії та суспільних наук отримали завдання планувати наукову та навчально-виховну роботу згідно з рішеннями XX з’їзду КПРС. Цей процес контролювали обласні партійні органи [2, с. 31–32; 3, с. 180; 10, с. 416].

Постанова ЦК КПРС «Про заходи з подальшого розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві» (серпень, 1967 р.) ставила перед радянськими істориками завдання замовчувати кризові явища, уникати негативних оцінок соціалістичного будівництва в Радянському Союзі та доводити переваги радянської системи. Вона визначала зміст навчальних дисциплін з історії – теми, які обов’язково потрібно було вивчати, а саме: «боротьба КПРС за перемогу соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату, за здійснення ленінського плану побудови соціалізму, боротьба КПРС за ідейну й організаційну єдність своїх рядів проти антиленінських груп і течій» тощо [2, с. 32].

Дослідник М. Пантюк звертає увагу на те, що саме в 60–70 рр. XX ст. було сформовано тезу про відсутність окремої української нації, її культури, держави. Науковець пише: «Радянське керівництво ставило під сумнів існування української нації, намагалося відірвати українців від їх духовних коренів, витравити національну свідомість» [9, с. 16]. Саме під впливом цих поглядів, які корелювали з положеннями прийнятих нових директив комуністичної партії, були переглянуті програми історичних дисциплін [9, с. 16].

Однак, були й позитивні зрушення. Так, учена С. Драновська вказує на збільшення кількості тем, які ґрунтовніше розкривали історію України, наповнення змісту курсу за рахунок введення в програму краєзнавчих уро-

ків та міжпредметних зав'язків, посилення уваги до питань культури, соціального й політичного життя [6, с. 214].

З приходом до влади М. Горбачова (1985 р.) розпочалася кампанія перебудови та був запропонований демократичний стиль керівництва, гласності й плюралізму думок, що спонукало до поступового повернення змісту освіти до наукових засад та національних коренів. Зокрема, Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР (березень, 1987 р.) «Основні напрями перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні» містила нові ідеї щодо наповнення історичної освіти гуманітарним змістом, приділено увагу «олюдненню» історії. У «Республіканській програмі розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР» зазначено, що багато десятиліть громадяни України були «штучно відрізані від здобутків дореволюційної української історіографії, не знали справжньої історії радянської доби, а в офіційній історії надто багато білих плям» [2, с. 32].

Висновки. Аналіз досліджень науковців дає підстави стверджувати, що історична освіта в Україні в радянську добу переживала складні й суперечливі часи в своєму розвитку, і саме державна ідеологія визначала напрям її поступу.

Підсумовуючи, зазначимо, що розвиток історичної освіти в Україні в радянську добу відбувався на основі офіційних партійних документів, які відображали політику держави, формували й регламентували зміст історичної освіти. Відповідно, суттєву роль відігравали політичні діячі, що були на той час державними партійними керівниками. Очевидно, що розвиток історичної освіти в зазначений період розпочинався з піднесення (викладання історії на національних засадах (1917–1920 рр.), проте наприкінці 30-х рр. XX ст. ситуація кардинально змінилася, й історія як навчальна дисципліна втратила свої позиції, була включена до курсу суспільствознавства й лише у повоєнний період (1945–1954 рр.) набула самостійності, але вже як «історія Української РСР» та складова курсу історії СРСР. Для періоду 70–80 х рр. характерні надмірна політизація, ідеологізація та русифікація освіти, однак у 1985–1991 рр. було ухвалено постанови, згідно з якими курс історії УРСР став самостійною навчальною дисципліною, що спонукало до формування змісту історичної освіти в Україні з урахуванням національного компонента.

Для подальшого наукового опрацювання є перспективним питання визначення факторів впливу на процес становлення та розвитку радянської історичної освіти й ролі окремих особистостей у цьому процесі.

Список використаної літератури

1. Аллабердина Г. И. Становление и развитие школьного исторического образования в СССР и Российской Федерации : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Уфа, 2003. 230 с.
2. Борецько О. Еволюція змісту вищої історичної освіти в Україні крізь призму партійних постанов (1945–1991 рр.). *Молодь і ринок*. 2016. № 8 (139). С 30–33.
3. Бурак С. А. Вища історична освіта в УРСР (1945–1956). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2014. Вип. 40. С. 180–184.

4. Венцева Н. О. Особливості підготовки вчителів-істориків в Україні в 1917–1930-х рр. *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. Бердянського держ. пед ун-ту. Бердянськ, 2010. № 3. С. 17–23.
5. Венцева Н. О. Розвиток вищої історичної педагогічної освіти України в першій половині ХХ століття : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Полтава, 2017. 42 с.
6. Драновська С. В. Історія України у змісті шкільних програм з історії (кінець 50–70 рр. ХХ ст.). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2013. Вип. 45. С. 209–215.
7. Коваль М. Політика проти історії: українська політична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки. *Український історичний журнал*. 2002. № 1. С. 3–20.
8. Колосков А. Г. Становление и совершенствование школьного исторического образования в СССР : дис. ... д-ра. пед. наук : 13.00.02. Москва, 1984. 225 с.
9. Пантюк М., Петрик В. Ідеологізація змісту вищої історичної освіти в Україні у 60–70-х роках ХХ ст. *Молодь і ринок*. 2016. № 6 (137). С. 13–17.
10. Петрик В. Періодизація розвитку змісту вищої історичної освіти в Україні (1945–1991 рр.). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: науковий журнал*. Суми, 2016. № 3 (57). С. 412–419.
11. Петрик В. Формування змісту вищої історичної освіти в Україні у кінці 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/8623/1/Petrykiv.pdf> (дата звернення: 09.01.2018).
12. Погребна О. О. Історична освіта в університетах УРСР (1943–1964) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2011. 17 с.

Стаття надійшла до редакції 12.01.2018

Селищева И. А. Особенности развития исторического образования в в Украине в XX веке

В статье рассматриваются особенности развития исторического образования в Советской Украине на протяжении XX в. Обращается внимание на влияние тех событий, которые происходили в политической, социально-экономической и духовной жизни советского общества. Акцентируется, что именно идеология руководства страны, опираясь на партийные документы, определяла направление этого развития.

Обращается внимание на то, что в Советском Союзе историческому образованию было отведена особая роль потому, что оно занимало ключевые позиции в формировании гражданской позиции молодого поколения, становлении его ценностных ориентаций. Указывается на положительные и отрицательные моменты, происходящие в Советской Украине, в изучаемый период.

Ключевые слова: *история, образование, историческое образование, высшее образование, содержание образования, идеология государства, советское общество.*

Selischeva I. Features of the Development of Historical Education in Ukraine in the Twentieth Century

The article deals with the peculiarities of the development of historical education in Soviet Ukraine during the twentieth century. It is noted that the events that took place in the political, socio-economic and spiritual life of Soviet society were influenced by it. Attention is drawn to the fact that it is state ideology, guided by party regulations, which determines the direction of development.

It was noted on the special role of historical education, whereas in the Soviet Union it occupied a key place in the formation of the civic position of the younger generation, the formation of its value orientations, respectively, the content of disciplines of the social sciences cycle, was aimed at the formation of revolutionary world perception and materialist understanding of the laws of development of society in the youth.

Socio-political changes in the early twentieth century led to the creation of a new state (Soviet) model that contributed to the construction of a socialist society in the USSR, which included Ukraine as one of the republics - the Ukrainian SSR. The change in the political regime required corresponding changes in the system of education and upbringing, so it was about new ideological, scientific and social guidelines. Attention is drawn to the fact that, in the context of national competitions (1917-1920), the teaching of history took place on a national basis, and in the long run throughout the period of the Soviet Union. It is noted that only during the restructuring campaign (1985) there are regulations that create a normative basis for the return of the course of ukrainian national history.

Attention is drawn to the positive and negative changes that took place in Ukraine in the specified chronological boundaries.

Key words: *history, education, historical education, higher education, the content of education, the ideology of the state, Soviet society.*